

मानव स्वभाव

Dhamma Digital

लेखिका

धम्मवती "धर्माचार्य"

अनुवादक

मदन रत्न मानन्धर

धर्मकीर्ति प्रकाशन

(नेपाली भाषा)

(१) बौद्ध प्रश्नोत्तर	(२३) बौद्ध दर्पण
(२) बौद्ध दर्शन	(२४) सप्तरत्न धन
(३) नारी हृदय	(२५) सफलताको रहस्य
(४) बुद्ध शासनको इतिहास	(२६) मानव महामानव
(५) पटाचारा	(२७) निरोगी
(६) ज्ञानमाला	(२८) जातक कथा
(७) बुद्ध र वहाँको विचार	(२९) सतिपट्टान विपस्सना
(८) शान्ति	(३०) प्रज्ञा चक्षु
(९) बौद्ध ध्यान	(३१) परिव्राण
(१०) पञ्चशील	(३२) पूजाविधि र कथा संग्रह-द्वि.
(११) लक्ष्मी	(३३) मैले बुझेको बुद्ध-धर्म
(१२) उखानको कथा संग्रह	(३४) आमाबाबु र छोराछोरी
(१३) तथागत हृदय	(३५) स्नेही छोरी
(१४) महास्वप्न जातक	(३६) परित्तसुत्त (पाली भाषा)
(१५) बौद्ध जगतमा स्वास्थ्य सेवा	(३७) बुद्ध र बुद्ध धर्मको.....
(१६) मिलिन्द प्रश्न १, २	(३८) बुद्ध र बुद्धपछि
(१८) भ्रमण नारद द्वि. सं.	(३९) धम्मवती
(१९) वेस्सन्तर जातक	(४०) बौद्ध-ज्ञान
(२०) सतिपट्टान भावना	(४१) संक्षिप्त बुद्ध-जीवनी
(२१) बौद्ध विश्वास भाग-१, २	(४२) मानव स्वभाव

Dharmakirti Publication

(English)

1. Buddhist Economics & The Modern World
2. Dharmakirti Vihar Today
3. Dharmakirti Vihar
4. Dharmakirti in a Nutshell

मानव स्वभाव

लेखिका
धम्मवती "धर्माचार्य"

अनुवादक
मदन रत्न मानन्धर

प्रकाशक
धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी
श्रीघः नघल

प्रकाशक :

धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी

धर्मकीर्ति विहार

श्रीघः, नःघल टोल, काठमाडौं ।

फोन : २२०४६६

बुद्ध सम्बत्- २५३७

नेपाल सम्बत्- १११३

बिक्रम सम्बत्- २०५०

ईस्वी सम्बत्- १९९३

पहिलो संस्करण २०००

मुद्रकः

नेपाल प्रेस

शुक्रपथ, काठमाडौं

फोन नं. २२१०३२

स्व. दानरत्न तुलाधर

मृत्यु २०४२ पुस

स्व. तेजप्रभा तुलाधर

मृत्यु २०४६ बैशाख
१ गते

स्व. रामरत्न तुलाधर

मृत्यु २०३३ भावण

धर्मदान

दिवंगतहरूको पुण्य स्मृतिमा प्रस्तुत पुस्तक
धर्मदान गर्नेहरू: —

ज्योतिरत्न तुलाधर, नाति
चिनियादेवी तुलाधर, बुहारी
अञ्जु तुलाधर, छोरी
बिकुरत्न बज्राचार्य, भाइ

असन हिगायो, काठमाडौं

प्रकाशकीय

प्रस्तुत पुस्तक 'मानिसको स्वभाव' पहिले नेपाल भाषामा छापिएको हो । नेपाली भाषामा पनि प्रकाशित हुन सके बहुसंख्यक नेपालीहरूलाई मानिसको स्वभाव बारे ज्ञान लाभ हुनेछ भनी अनुरोध आएको हुँदा श्री मदन मानन्धरज्यूले अनुवाद गरिदिनु भएको हो । वहाँलाई साधुवाद छ ।

दिवंगत दानरत्न तुलाधर, तेजप्रभा तुलाधर र रामरत्न तुलाधरहरूको पुण्य स्मृतिमा प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशित गर्न आवश्यक आर्थिक सहयोग गर्नु भै ज्योतिरत्न, चिनियादेवी तुलाधर परिवारले पुण्य कार्य गर्नु भएको छ । कुशल कार्य गर्न उहाँहरू सदा अग्रसर होऊन् !

प्रुफ हेर्ने गरी सहयोग गरिदिनु भएकोमा श्रद्धेय भिक्षु अश्वघोष महास्थविर र भिक्षु कोण्डन्यहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै, समयमै छपाइ गरिदिनु भएकोमा नेपाल प्रेस परिवारलाई पनि साधुवाद छ ।

यो धर्मकीर्ति विहारको १५७ औं प्रकाशन हो ।

धम्मवती

५/६/२०५०

मानव स्वभाव

संसारमा भएका सबै मानिसहरूमा आ-आफ्नै प्रकारको स्वभाव भएको हामी देखौं । यसरी थरी थरीका स्वभाव कसरी भएर कहाँबाट आए भन्ने कुरा जान्न योग्य छन् । भगवान बुद्धले यस विषयमा भिक्षु आनन्दलाई बताउनु भएका कुरा यहाँ उल्लेख गर्छु । यस अघि भिक्षु आनन्दको असल स्वभावबारे केही कुरा बुझौं ।

भिक्षु आनन्द भगवान बुद्धका निजी सेवक (पि. ए.) हुनुहुन्थ्यो । उहाँ दूरदर्शी, कर्तव्य परायण तथा अलालची हुनुहुन्थ्यो । यस्ता गुणहरू भएकोले नै बुद्धले उहाँलाई आफ्नो निजी सेवकमा नियुक्त गर्नु भयो । तर उहाँ सेवक बन्न तुरुन्तै मान्नु भएन । बुद्धसँग आठवटा वर मागी सकेपछि बल्ल उहाँ त्यस पदमा बस्नुभयो । बुद्धकालीन प्रशिद्ध भिक्षुहरूमध्ये उहाँ अति दूरदर्शी हुनुहुन्थ्यो भने त्यत्तिकै करुणावान पनि हुनुहुन्थ्यो । नारीप्रति उहाँको दयाभाव अनुलनीय थियो, तसर्थ नारी जाति उहाँप्रति कृतज्ञ हुनुपर्दछ । किनभने नारी जातिले भिक्षुणी हुने अधिकारबाट वञ्चित भइरहेको त्यस समयमा 'नारीले पनि

निर्वाण प्राप्त गर्न सक्दछ भने भिक्षुणी हुन किन नसक्नु' भन्ने तर्क गर्नु भई सर्वप्रथम प्रजापति गौतमीलाई भिक्षुणी बन्ने आज्ञा बुद्धबाट दिलाउनु भएको थियो। नारी जातिलाई भिक्षुणी बन्ने अनुमति दिलाउनु भएर बुद्धशासनको अङ्ग पूर्ण गराउनु भएको थियो। पुरुष समान अधिकार नदिएका र प्राणी नै नठानिएका त्यसबेलाका नारीलाई भिक्षुणी बनाउनु भएर पुरुष समान अधिकार दिलाई उच्चस्थानमा पुऱ्याउनु भनेको साधारण कुरा थिएन। यस-उसले भिक्षुणी शासन (सङ्घ) स्थापनाको सारा देन भिक्षु आनन्दलाई जान्छ किनकि नारीप्रति उहाँको दया र करुणाको ज्वलन्त उदाहरण हो यो।

अब भिक्षु आनन्दको स्वभाव र दूरदर्शिताबारे जान्न योग्य केही कुरा प्रस्तुत छन्।

भगवान बुद्ध ५५ वर्ष पुग्नु हुँदा दुर्बलता पनि बढ्न थाल्यो। सधैं सँगै बसी सेवा गर्ने व्यक्तिको खाँचो भएको महसूस गरियो। यस कार्यको लागि बुद्धले भिक्षु आनन्दलाई रुचाउनु भयो।

भिक्षु आनन्दले आफ्ना आठवटा वर अथवा अधिकार बुद्धबाट प्राप्त गरिसकेपछि मात्र निजी सेवक बन्नुभयो। ती आठवटा वर अथवा शर्तहरूमध्ये चारवटा उहाँलाई मन नपर्ने र चारवटा मन पर्ने कुराहरू थिए। उहाँले बुद्ध समक्ष राख्नु भएका शर्तहरू यस प्रकार छन् :

(२)

- (१) तपाईंलाई चढाईएका राम्रा राम्रा चीवर (वस्त्र) मलाई नदिनुहोस् ।
- (२) तपाईंलाई चढाईएका मिठा मिठा खाद्य वस्तुहरू मलाई नखुवाउनुहोस् ।
- (३) तपाईंलाई आमन्त्रित गरिएको भोजन निमन्त्रणामा अरू भिक्षुहरू आमन्त्रित छैनन् भने मलाई पनि नलानु होस् ।
- (४) तपाईंको सुगन्धित शयनागारमा मलाई नसुताउनुहोस् । त्यस्तै,
- (५) तपाईंसँगै नसुत्ने म एकलै सुत्दा कहिलेकाहिं निद्रा नआएको बखत बुद्धदेशित धर्मको बारे मनमा केही शङ्का उब्जिएमा जुनसुकै बेला र जतिसुकै अवस्थामा पनि तपाईं कहाँ आई सो शङ्का निवारण गर्ने स्वतन्त्रता र अधिकार दिनुहोस् ।
- (६) बुद्धको दर्शनार्थ देश-विदेशबाट आउनु हुने भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक, उपासिकाहरूलाई जतिबेला पनि तपाईं कहाँ ल्याउने अधिकार दिनुहोस् र करुणापूर्वक दर्शन दिनुहोस् ।
- (७) कुनै श्रद्धावानले मलाई आमन्त्रित गरिएको भोजन निमन्त्रणामा तपाईंलाई ल्याउनुहोस् भने तपाईं पनि पाल्नु पर्छ । र

(८) मनभएको ठाउँमा तपाईं बाट जतिपनि उपदेश वा धर्म चर्चा हुन्छ, ती सबै कुरा पुनः मलाई बताउनु पर्छ ।

यस्ता शर्तहरू सुन्नुभएपछि बुद्धले उहाँसँग ती शर्तहरू-बारे स्पष्टिकरण माग्नु भयो र भिक्षु आनन्दले पनि सविस्तार स्पष्टिकरण दिनुभयो ।

“भो भगवान ! मलाई चारवटा कुरा मन नपर्नुको मुख्य कारण के हुन् भने, यदि तपाईंलाई प्राप्त भएको राम्रा राम्रा चीवर मैले लगाएँ भने, मीठा मीठा खाने कुराहरू खाएँ भने, तपाईंसँगै सुत्ने भने लोकजनले भन्लान्—त्यसरी राम्रो राम्रो लगाउन पाए, मीठो मीठो खान पाए, बुद्धसँग सुत्न पाए कसले मात्र बुद्धको सेवा नगर्ला ! यस्तो लोक अपवाद मलाई मन पर्दैन । मेवा खान पाएर मात्र सेवा गरेको भनाउनु राम्रो कुरा होइन । त्यसकारण यी चारवटा मलाई मन नपर्ने कुरा नहोस् भन्ने शर्त राखेको हुँ ।”

भविष्यमा हुनसक्ने कुरालाई पहिले नै दूरदर्शी भई बुद्धसँग प्रार्थना गरेको यो स्वभावलाई भिक्षु आनन्दको असल स्वभाव मान्नु पर्छ ।

त्यस्तै अरू चारवटा शर्तबारे उहाँ स्पष्टिकरण दिनु हुन्छ— “भो भगवान ! धर्म विषयमा मलाई शङ्का लागेका कुरा तपाईं बाट निवारण गराई राखिन भने अरूले त्यहि कुरा

सोद्धा थाहा छैन भन्नु पर्दा— खोइ ! बुद्धका निजी सेवक भन्छन्, यति जाबो कुरा पनि थाहा छैन भनी खिसि गर्नेछन्, उपहास गर्नेछन् ।”

“बुद्धको दर्शनार्थ देश-विदेशबाट भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक, उपासिकाहरू अनेक दुःख कष्ट गरी आउँछन् । म बुद्धको निजी सेवक भनी थाहा पाएपछि मैले अवश्य पनि बुद्धको दर्शन गराउने छुन् भनी मकहाँ आउलान् । त्यतिबेला मैले उनीहरूलाई तपाईंको दर्शन गराउन सकिनँ भने— खोइ ! बुद्धका निजी सेवक भन्छन् तर बुद्धको दर्शन गराउन नसक्ने भनी गिज्याउने छन ।”

“आपना इष्टमित्र दाताहरू बुद्धलाई निमन्त्रणा गर्ने इच्छाले मकहाँ आइ— भो भन्ते ! फलानो दिन भगवान बुद्धसँग तपाईं पनि हामीकहाँ पाल्नुहोस् भन्दा बुद्धलाई लिएर जान सकिनँ भने— खोइ ! आनन्द बुद्धको निजी सेवक भएर पनि बुद्धलाई ल्याउन नसक्ने भनी मलाई हेला गर्नेछन् ।”

“त्यस्तै, म नभएको ठाउँमा तपाईंबाट के उपदेश भएको भन्ने कुरा मैले थाहा पाइ राखिनँ र कसैले आइ त्यही बारे सोधेमा थाहा छैन भन्नु परेमा मलाई नाम मात्र बुद्धको निजी सेवक, बुद्ध— उपदेश केही थाहा नभएको भनी उपहास गर्नेछन् । यसरी अपवादबाट बच्न नै मैले यी चारवटा अधिकार मागेको हुँ ।”

भगवान बुद्धले पनि यी आठैवटा कुरालाई मनासिब सम्झनु भई उहाँलाई स्वीकृति दिनु भयो ।

भिक्षु आनन्दको यो स्वभावलाई मनन गर्न लायक छ र प्रेरणाप्रद पनि छ । उहाँले लोक अपवादबाट बच्नु पर्दछ भनी पहिले नै दूरदर्शिता देखाउनु भयो । तर आजकाल मानिस र धार्मिक विद्वानहरू भने लोक अपवादबाट नबचिने काम पनि गरिरहन्छन् र अपवाद र निन्दालाई सुनेको नसुन्नै गरी निर्लज्ज भई बस्छन् । लज्जाभाव त्यागी स्वार्थीभाव राख्दछन् । आफ्नो अगाडि कसैले कुरा काट्दैन भनी निर्लज्ज बनिरहन्छन् । यस्तो स्वभाव भयो भने धर्मबाट धेरै टाढा छन् भनी बुझ्नु पर्दछ ।

बुद्धको एक भनाई यहाँ छेऊ प्रासङ्गिक देखिन्छ—
“मूर्खहरूबाट गरिने निन्दाको कुनै मूल्य हुँदैन । सत्पुरुषहरूबाट गिल्ला नहुने गरी बस्नु ठूलो इज्जतको कुरो हो । पछाडिबाट कुरा काट्ने नपर्ने गरी जीवन यापन गर्नुको ठूलो महत्त्व छ ।”
तसर्थ खराब र नराम्रो अर्थात् अरूलाई मन नपर्ने र अरूलाई दुःख हुने काम गर्दा मन बलियो पार्नु ठिक होइन । नचाहिने काम गर्दा मन दरिलो हुनु भनेको आफ्नै हानी तथा अहित गर्नु हो । यस्तो स्वभाव रहेसम्म सुमार्गमा लागेको ठहरिन्न, निर्वाणको मार्ग ज्ञान ज्ञान टाँटिदै जान्छ भनी बुझ्नु पर्छ । मरणोपरान्त पनि निन्दाको पात्र बन्न पुग्छ ।

बुढाबूढी, रोगी र मृतक देखेपछि सिद्धार्थ कुमार असाध्यै डराए । आफ्नो पनि त्यही हालत हुने छ भन्ने सोचि त्यस्तो दुःख र भयबाट मुक्त हुने ज्ञानको खोजिमा लागे ।

तर हाँचो मनलाई हेर्नुस् त—कति कठोर छ—बुढाबूढी देखेपछि पनि कुनै पोर र बिन्ता हुन्न, आफू पनि त्यस्तै होइन्छ भन्ने सोचदैन । त्यसकारण रोगी देखे पनि, मृतक देखे पनि कति पनि डर मान्दैन । अनित्य र परिवर्तनशील संसारको स्वभावदेखि निडर बन्न हुन्न । केवल राँचो काममा आइपर्ने बाधा वा मारको सामना गर्दा मात्र निडर बन्न पर्छ । त्यस्तै भिक्षु आनन्दले जस्तै लोक अपवादबाट बच्ने गरी मात्र काम गर्नु हितकर हुन्छ ।

भिक्षु आनन्द आफूले जिम्मा लिएको काम बुद्ध सेवा गनुका साथै उहाँसँग अनेक कुरा सोध्नु हुन्थ्यो । कहिले सार्थक कुरा सोध्नु हुन्थ्यो त कहिलेकार्ही निरर्थक कुरा सोध्नु हुन्थ्यो । एकपटक उहाँले भगवान बुद्धसँग सोध्नुभयो—“भो भगवान । साल भन्ने भिक्षुको मृत्यु भयो, अब उनी कहाँ गए, कहाँ जन्म लिए ? त्यस्तै भिक्षुणी नन्दाको मृत्युपश्चात के भयो ? सुदत्त उपासक पनि मरणोपरान्त कुन अवस्थामा पुगे ? उपासिका सुजाता मरेर कुन ठाउँमा जन्मे” इत्यादि । शुरु शुरुमा त बुद्धले मनुष्य गतिबारे उहाँलाई सम्झाउनु भयो र साल भिक्षु अर्हत भइसकेको हुँदा पुनर्जन्म लिनु तपर्ने, त्यस्तै

फलानो अनागामी, फलानो सकृदागामी, स्रोतापन्न आदि अवस्थामा पुगेको कुरा बताउनु भयो ।

भिक्षु आनन्दले यस्तै प्रकारको प्रश्न पुनः पुनः गर्ने गरेको हुँदा एकदिन भगवान बुद्धले उहाँलाई बोलाई भन्नु भयो— “हे आनन्द ! कसैको मृत्युपछि उसको गतिबारे बरोबर प्रश्न गरेर मलाई किन दुःख दिन्छौ ? शङ्का भएमा जुनसुकै बखत पनि आएर शङ्का निवारण गर्ने अधिकार दिएको अर्थ यो होइन कि निरर्थक कुरो बारम्बार सोध्न छूट दिएको हो । कुनै मानिस मृत्युपछि कहाँजान्छ भन्ने कुरा उसको चरित्रमा भर पर्दछ । असल स्वभावको र कसैलाई दुःख नदिएको व्यक्ति भए सुगतिमा जान्छ, होइन खराब स्वभावको र अर्काको आँखाको कसिङ्गर जस्तो छ भने दुर्गतिमा जान्छ । यो त स्वतः प्रष्ट भएको कुरा हो ।”

बुद्धले फेरि भन्नुभयो— “मैले पहिले पनि भन्ने गरेको थिएँ कि मानिसले आफ्नो जीवनकालमा राम्रो काम गरी, ज्ञानी बनी, कसैलाई दुःख नदिई, नराम्रो कामबाट अलग रही जीवनयापन गर्नुपर्छ र त्यस्ता व्यक्ति मरणोपरान्त दुर्गतिमा गइन्छ कि भन्ने चिन्ता लिनै पर्दैन । खराब स्वभाव लिएर जीवनयापन गर्ने व्यक्ति मृत्युपछि सुगतिमा गयो वा दुर्गतिमा गयो भनी चर्चा गर्नु नै व्यर्थ छ, निरर्थक छ । हे आनन्द ! यस कुरालाई राम्ररी नै बुझ्ने इच्छा छ भने धम्म आदास (धर्म दर्पण) सूत्र उपदेश एकपटक सम्झ, त्यस-

पछि आफैँ थाहा पाउनेछौ मानिस कहाँबाट आउँछ, कहाँ जान्छ
 आदि कुरा । कसैको चरित्र ऐनामा झैं छर्लङ्ग देखेपछि
 ऊ कहाँ जान्छ वा पुग्छ भन्ने कुरा भनिरहनै पर्दैन । असल
 व्यक्ति राम्रै ठाउँमा र खराब व्यक्ति नराम्रै ठाउँमा पुग्छ
 भन्ने कुरा उक्त उपदेशमा व्याख्या गरिएको छ । अब फेरि
 त्यस्तो कुरा मकहाँ सोध्न नआउनु ।”

प्राणीहरूको छु वटा गति

(विभिन्न मानिसको विभिन्न स्वभाव हामीले देखौं ।
 ती स्वभाव हुनुमा उसको पूर्वजन्मको पनि कारण हुने गरेको
 कुरा धर्मशास्त्रहरूमा उल्लेख भएका छन् । ती मध्ये विभिन्न
 गतिबाट आउने मानिसको विभिन्न स्वभारबारे सञ्चित वर्णन
 तल दिइएको छ । — अनुः)

नर्क, प्रेत, पशुपंक्षी, मनुष्य, देव र ब्रह्मा गति भनी
 ६ वटा गति बारे हामीले सुन्दै आएका छौं । ती गतिहरूबाट
 आएका व्यक्तिहरूसँग गति अनुसारकै केही स्वभाव पनि
 देखिन्छ । अब त्यस्ता स्वभावलाई आ-आफैँले जानिकन नराम्रो
 भए हटाउने तर्क होश राखी अभ्यास गर्नु पर्दछ ।

नर्कबाट आउनेको स्वभाव

नर्कबाट मनुष्य लोकमा जन्म लिन आउन व्यक्तिसँग
 अरुलाई दुःखदिने, अरुको दुःख देखेर हर्षित हुने, आनन्दित हुने

स्वभाव हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने अरूलाई दुःख, पीर पर्ने काममा रमाउने स्वभाव हुन्छ । यो स्वभाव लाई कदापि राम्रो स्वभाव भन्न सकिन्न र यदि यस्तो स्वभाव आफूसँग भएमा त्यसलाई हटाउने कोशिश गर्नु पर्छ, अनि आफू दुर्गतिमा गइन्छ कि भनेर डराउनु पर्ने छैन । होइन त्यस्तो स्वभावलाई हटाउन सकिएन भने पुनः नर्क मै जाने निश्चित छ ।

हामीले धर्म कथा सुन्नुको अर्थ हो आफूसँग भएका खराब बानीबेहोरालाई आफैले थाहा पाएर हटाउनु । खराब चरित्र हटाउने कोशिक नगरिकन धर्मकथा मात्र सुन्दैमा आफ्नो चरित्र सुध्रिने होइन, दुःख भेटिने होइन । धर्मकथा सुने अनुसार आफ्नो स्वभावलाई जानिकन अरूलाई मनपर्ने आफ्ना स्वभाव हटाउने र अरूलाई मनपर्ने स्वभाव बनाउनु पर्दछ ।

नर्कबाट आउने व्यक्तिको स्वभाव बारे स्पष्ट गर्न एक कथा प्रस्तुत गर्दछु ।

महापिङ्गल राजा

नर्कबाट मुक्त भई आफ्ना केही कुशल पुण्यको प्रभावबाट पुनः युवराज भई जन्मने महापिङ्गल आफ्नो पिताको मृत्युपछि राजगद्दिमा बसे । तर उसँग नारकीय स्वभाव बाकि नै रहेछ । उनको हातमा हमेशा एउटा फलामे छडि हुने गथर्यो र भित्र, बाहिर, तल, माथि जहाँ गए पनि भेट्ने

व्यक्तिको टाउकोमा बजाथर्यो । छडिको प्रहारबाट मर्माहत भई निस्कने ऐय्या र आत्थाको स्वर सुनेर उनी रमाउँथे । कसंलाई उपकार गरी वा बकस दिई आनन्दित हुने बानी उनमा थिएन । राजाको त्यस्तो नराम्रो बानीलाई रोक्ने वा गर्न हुँदैन भनी भन्ने साहस कसंमा थिएन र त्यस्तो कामबाट रोक्ने सत्पुरुषसँग उनको कहिल्यै भेट भएन ।

तर यसको ठीक उल्टो उनका छोरा युवराज भने देवलोकबाट मनुष्यलोकमा जन्म लिन आएको हुँदा उनमा दया र कहणाभाव प्रशस्त थियो । कसंको दुःख उनीबाट देखिदैनथ्यो, अरूको सेवा, मद्दत गर्न उत्सुक बोधिसत्व नै थिए । यस्तो उनको चाला देखेदा प्रजाले उनलाई बढी मन पराउन थाले । मन नपराउने पनि किन, कुनै गुण देखेर नै मानिसले कसंलाई मन पराउने गर्दछ र त्यस व्यक्तबाट आफूलाई मद्दत लिन चाहन्छ । त्यसकारण बाबुचाहिँ राजालाई भन्दा प्रजागणले उक्त युवराजलाई मन पराए ।

संसारिक प्रकृति अनुसार असल व्यक्ति पनि मर्नु पर्छ र खराब व्यक्ति पनि मर्नु पर्छ । फरक केवल असल व्यक्ति अलि चाँडो मर्दछ, खराब र पापी व्यक्तिलाई लिन यमदूत अलि ढिलो आउँछ । तर मृत्युपछि पनि लोकको प्रशंसा पाउनु अति नै राम्रो कुरा हो ।

मरण धर्मबाट कोही पनि नबच्ने नियम अनुसार महापिङ्गल राजाको पनि देहावसान भयो । छोरोचाहिँ

युवराज राजा बने । असल व्यक्ति राजा भएकोमा सारा जनता हर्षले विभोर भई उत्सव मनाउन थाले । राजा असल भएकोले देशको उन्नति हुने भयो, जनताको दुःख हरण हुने भयो भनी खुसियाली मनाए । सात दिनसम्म भव्य रूपमा राज्याभिषेक मनाए । सातौं दिनमा राजा हात्तिमा सवार भई देश परिक्रमा गर्न निस्किए । समस्त जनताको मुहार हँसिलो देखिन्थ्यो । सबैले सहर्ष जयजयकार गरे । राजा पनि हर्षित भए ।

बाबुचाहिँ राजाको देहावसानको पनि सातौं दिन थियो । सबै जना खुसि देखिन्छन् । दुःखित हुने कोही छन् कि भनी राजालाई जान्ने इच्छा भयो । तर कोही पनि देखेनन् । अनि विचार गरे— मेरो बुबाले जनतालाई हित हुने केही पनि काम गरेर जानु भएको रहेनछ, धेरै दुःखमात्र दिएको रहेछ, त्यसैले उहाँको मृत्युले कसैलाई पनि शोकाकूल पारेन भन्ने मनमा गुन्दै दरवार आइपुगे । तर अचम्म ! दरवारको ढोकैमा एकजना द्वारपाल रोइरहेको देखे । अनि राजाको मनमा आफ्नो बाबुको निधनमा शोक मनाउने पनि रहेछन् भनी खुसि भए । तर यथार्थ कुरा बुझ्न द्वारपाल छेउ गई— “हे द्वारपाल, तिम्रो किन रोइरहेको ? मेरो बुबा सम्झेर रोएको हो ?” भनी सोधे ।

उसले जवाफ दियो— “हो महाराज !”

राजाले फेरि सोधे— “मेरो बुबाले तिमीलाई के गुण उपकार गरेको थियो ? अब त्यसरी मद्दत गर्ने कोही भएनन भनी शोक गरेका हौ ? ”

उसले भन्यो - “होइन महाराज ! हजूरको बुबाले मलाई दस्तुर अनुसारको तलब बाहेक अरु केही पनि दिनु भएको थिएन, कुनै बक्सिस पनि दिनु भएको थिएन ।”

राजाले सोधे— “त्यस्तो केही गुण गरेको छैन भने तिमी किन रोएको त ?”

उत्तरमा उसले भन्यो— “महाराज ! हजूरको बुबासंग सधैं फलामको छडि हुने गथ्र्यो र भित्र बाहिर आउने जाने गर्दा देखेजति मानिसलाई टाउकोमा हिकार्एर जानु हुन्थ्यो । त्यसकारण उहाँ आउनु हुँदा सकेजति मानिस लुक्थे । म मात्रै लुक्न नमिल्ने हुँदा यहाँ हुन्थे र मेरो टाउकोमा त्यो फलामे डण्डको मार पर्दथ्यो । ऐय्या, ऐय्या भनी नकराएसम्म हिकार्उने उहाँको शौख थियो । डण्डको हिकार्इले गर्दा मेरो टाउकोभरि घाउ हुन्थ्यो र बेलुका सिरानीमा टाउको राखी सुत्नै सक्दैनथे । अहिले उहाँ नहुँदा मेरो टाउकोको घाउ केही निको भएको छ र आरामसंग सुत्न पाइयो । मलाई र अरु जनतालाई पनि दुःख दिने हजूरको बूबा मृत्युपछि अवश्य पनि नर्कमा गयो होला । त्यहाँ नर्कमा पनि त्यहाँका पालेहरूलाई मलाई जस्तै गरी पिट्दो होला । त्यसो गर्नु भने तिनीहरूलाई पनि मन नपरी फेरि यहाँ फिर्ता पठाउँछ होला र मेरो टाउको

फरि घाइते हुने होला भन्ने चिन्ताले गर्दा रोएको हुं महाराज !
उहाँको गुण उपकार सम्झेर रोएको होइन ।”

यो कुरा सुनी राजाले सम्झाए— “हे पाले ! मानिस
ज्युँदो हुँदा मात्र कसैलाई दुःख दिन सक्छ । खराब व्यक्तिले
नर्कमा गएर यहाँ जस्तै त्यहाँ पनि दुःख दिन्छ भनी सोच्नु
केटाकेटी पन हो । त्यस्तो हुँदैन । जतिमुकै खराब व्यक्तिलाई
पनि नर्कमा सास्तिमात्रै गर्छन्, उसले केही गर्न सक्दैन ।
नर्क भन्ने ठाउँ नै खराब र पापीहरूलाई सास्ति गर्न बनाई
राखेको हो । असल व्यक्ति नर्क जाँदैनन् । यहाँ देह त्याग
गरी नर्क गई सकेको व्यक्ति पुनः त्यहाँ देह धारण गरी यहाँ
आउने सम्भव छैन । यो हुनै नसक्ने कुरा हो । त्यसैले मेरो
बुबा फेरि यहाँ आई दुःख दिन्छ कि भन्ने कुरामा तिमिले कति
पनि पीर मान्नु पर्दैन । तिम्रो टाउकोमा अब त्यस्तो घाउ हुने
छैन । बरू पुरानो घाउ बाकि छ भने यो पैसा लेउ र औषधी
गर’ भनी केही बक्सस दिएर सन्तोष पारे ।

यस घटनामा जस्तै अहिले पनि अरूलाई दुःख दिई
आफू रमाउने व्यक्तिहरू प्रशस्त छन् । त्यस्ता व्यक्ति दुर्गतीमा
पतन हुन्छ सिवाय सुगतिमा कहिल्यै जाँदैन । तसर्थ दुर्गतीको
मार्ग रोक्ने हो भने असल चरित्रवान व्यक्तिहरूसँग सत्सङ्गत
गरेर धार्मिक कार्य गर्नु पर्छ । अपना खराब र चरित्रहीन
स्वभावलाई छाडि असल बन्नु नै सुगतिको मार्ग हो । एकपटक
धर्म गरेर भन्दैमा पाप नष्ट हुदैन ।

फलानो देवता ठूलो, फलानो धर्म महान छ भनी धर्मको नाममा केवल झगडा र अभिमान मात्रै गरेर कोही पनि धर्मात्मा होइदैन । सम्प्रादायिक भावना त्यागी, आफूसँग भएका नराम्रा बानी र खराब चरित्र हटाई बोधि चित्त उत्पन्न गरी बस्न सके मात्र धर्मात्मा होइन्छ, धर्म अनुयायी ठहर्छ ।

प्रेत योनिबाट आउनेको स्वभाव

प्रेत योनिबाट आउने व्यक्तिमा संकूचितपना र इर्ष्यालु स्वभाव देखिन्छ । धर्म कथा श्रवणले यस्ता स्वभावलाई सुधार गर्न सकिन्छ । त्यस्तै यस्तो स्वभाव देखेमा आलोचना गर्ने असल साथीहरूबाट पनि महत्त मिल्दछ । स्वयं आफूले पनि आफूसँग भएका संकूचितपना र इर्ष्यालु स्वभावलाई जानेर हटाउन सकिएन भने पुनः प्रेतयोनि मै जान सकिन्छ । त्यसकारण यस्ता स्वभावलाई निर्मूल पार्न केवल पूजा आजा मात्र गरेर हुँदैन । धर्म कर्म र धर्म श्रवणले यस्ता स्वभावमा सुधार गर्नु पर्छ भन्ने मात्र सिकाउँछ, गर्न त आफूले पर्छ । यहाँनिर एउटा कथा उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

गौतम बुद्धको समयमा अनाथपिण्डक भन्ने एकजना साहू महाजन थिए । बुद्धलाई आवश्यक पर्ने सारा वस्तु पुऱ्याउने हुनाले उनीलाई बुद्धका मुख्य दाता पनि भनिन्थ्यो । अर्साफि ओछ्याएर जग्गा किनी त्यसमा भव्य विहार 'जेतवन विहार' बनाई दान दिने पनि उनै थिए । बुद्ध र भिक्षुहरूको

मात्र उनी सेवक थिएनन् अपितु श्रावस्ती निवासी अनाथजन सबैलाई दैनिक रूपमा खाना खुवाउँथे । अनाथहरूलाई खुवाउने हुनाले उनको नाम अनाथपिण्डक रहन गएको थियो ।

नगरभरिका अनाथहरूलाई खाना खुवाउनु पर्ने भएकोले उनले चार पाँचजना समर्थवान भान्छेहरू पालिराखेका थिए । तिनीहरूमध्ये एकजना प्रेतलोकबाट आएका रहेछन् । उसले कामगर्दा कहिल्यै पनि जस लिन सक्दैनथ्यो र मन कहिल्यै आनन्दित हुँदैनथ्यो । अरुहरूचाहिँ मनुष्ययोनिबाट आएका हुनाले जुनसुकै काम पनि मन लगाई गर्दथे । उनीहरूको सोचाई थियो— हामीसँग धन छैन । साहूसँग प्रशस्त धन भए जस्तै हामीलाई काममा पनि लगाए र अनाथहरूलाई खाना पनि खुवाएर राम्रो काम गर्दछन् । हामी आफूसँग धन नै नभए पनि खाना पकाउने काममा मन लगाएर लागि-रह्यौँ र ती अनाथहरूले तृप्त हुने गरी खान पाइरहेछन् भनी प्रशन्न भइरहन्थे । यस्तो प्रशन्न अवस्थालाई मुदिता चित्त भन्दछन् । तर त्यो एकजना, जो प्रेतलोकबाट आएको थियो, ऊ भने कत्ति पनि प्रशन्न थिएन । उसको सोचाई थियो— यति ठूलो भाँडोमा सकिनसकि भात पकाएपछि मात्र मैले एक छोक खान पाउँछु । तर यी मगन्तेहरूचाहिँ खुरूखुरू आउँछन्, भात माग्छन् र खान्छन्, केही काम गर्नु पर्दैन । यस्तो सोचेर ऊ आफ्नो मन भारी पार्दथ्यो र संकूचित भई ईर्ष्यालु भई

रहन्थ्यो । भात पकाउने आपनो पालोमा साहूसाहूनी अगाडि नहुँदा माग्नेहरूलाई हप्काएर पठाउँथ्यो, ताकि तिनीहरू फेरि नआउन् र भात पकाउन नपरोस् भन्ने उसको बिचार थियो ।

अनाथपिण्डक साहू भने अशक्त, गरीब, अनाथहरू भोकै नपर्नु भन्ने बिचारले भान्छेहरू राखेर भोजनदान दिन्थे । तर त्यो प्रेतलोकबाट आउने व्यक्ति भने तिनीहरूलाई भोजन नदिइकन हप्काएर पठाउने हुनाले धेरै अनाथ माग्नेहरू भोकै पर्दथे । भान्छे भइकन असल साहूको सङ्गत गरे पनि र बुद्धको दर्शन गर्न पाए पनि त्यो व्यक्तिले आपनो खराब बानी सुधारन सकेन । असल बानी आफूमा ल्याउन नसक्दा ऊ मृत्युपछि पुनः प्रेतलोकमै सुचिमुख (एकदम सानो मुख भएको) प्रेत हुन पुग्यो । यस्तो प्रेतको मुख एकदमै सानो हुने तर पेट भने घ्याम्पो जत्रै ठूलो हुने गर्छ । सानो मुख भएको कारण धेरै खान नसक्ने र ठूलो पेट भएको कारण कहिल्यै तृप्त नहुने हुँदा ती प्रेतहरू जहिले पनि क्षुधाग्निले पिडीत भइरहन्थे । तसर्थ धर्मकथा श्रवण गर्दैमा, धर्मकार्य गर्दैमा, असल मित्रको सङ्गत हुँदैमा हास्रो गति सप्रिने होइन । असल कुरा सुने झैं आपनो नरास्रो र खराब स्वभावलाई हटाइ रास्रो र असल स्वभाव अपनाएपछि मात्र गति सप्रिन्छ । मृत्यु उपरान्त सुगति मिल्दछ । यी कुराहरूलाई रास्ररी मनन गर्नु पर्दछ ।

पशु योनिबाट आउनेको स्वभाव

तिर्यक योनि अथवा पशु योनिबाट आउनेहरूमा आहार, निद्रा र मैथुन यी तीन किसिमको स्वभाव देखिन्छ। तिनीहरू मीठो मीठो खान, नृत्य हेर्नमा मज्जा मान्दछन्, प्रेम गीतहरू सुन्न रुचाउँछन्। आफ्नो अधिनमा नरहेको र अनित्य स्वभावको शरीरलाई पनि त्यसको स्वभाव नदेखि शरीर शृङ्गारतर्फ मोहित भएर बिलासी जीवन रुचाउने हुन्छन्। धर्म कार्य गर्न वा धर्मात्मा बन्ने तर्फ बिल्कुलै लाग्दैनन्। यस्तै चरित्रलाई अङ्गीकार गर्दै रहेमा फेरि पशु योनि मै जान्छन्। तसर्थ पशुगतिबाट बच्ने इच्छा गर्नेहरूले पहिले आफ्नो खराब स्वभावलाई आफैले असल स्वभावमा परिणत गर्नुपर्दछ। आफैले नगरी कदापि हुन्न, स्वयं बढ्दले पनि बचाउन सक्नु हुन्न। उहाँले सुगतिको मार्ग मात्रै देखाउन सक्नु हुन्छ, हिँड्न त आफै पर्दछ। एउटा कथाको उदाहरण दिएर सम्झाउने प्रयास गर्दछु। तर कथा अलि लामै भएकोले चाहिने जतिमात्र प्रस्तुत गर्दछु।

धेरै अगाडिको कुरा हो, मचल भन्ने ठूलो गाउँमा मघ भन्ने एक धर्मात्मा थिए। युवावस्था भएपछि उसको आमा-बाबुले रास्त्री युवतीसित उसको विवाह गरिदिए। पछि अरू तीनवटा स्वास्नी पनि ल्याए। क्रमशः ऊ बुढो हुँदै गयो। आफ्नो शरीरको परिवर्तन स्वभाव आफैले चाल पाएर त्यो

परिवर्तन स्वभाव आपनो वशभन्दा बाहिरको कुरा हो भन्न पनि जाने । तत्पश्चात ऊ एकजना ऋषिकहाँ गई धर्म श्रवण गर्न हिंडे ।

त्यतिबेला त्यो ऋषिले मनुष्य देह त्यागिसकेपछि इन्द्र बन्न जाने नियम र उपदेश बताउनु हुन्थ्यो । त्यहि उपदेश सुनेर उक्त मघले पञ्चशील पालन गरी आपनो गाउँको पाटी पौवा जिर्णोद्धार गरे; पर्ती जमीनमा बगैँचा, पोखरी बनाए; बृक्षारोपण आदि गरेर धर्मकार्य गर्दै रहे । उसका चारवटी स्वास्नी मध्ये सुधम्मा, सुचिता र सुनन्दा भन्न स्वास्नीहरूले लोग्नेको धर्मकार्यमा सक्दो सहयोग गरी आफूहरू पनि धर्मात्मा बने । तर कान्छी सुजाता चाहि अर्कै स्वभावकी थिई । तिनी पशुजातिबाट मनुष्य हुन आएको हुँदा जहिले पनि तरुणी स्वभाव देखाएर शरीरको अनित्य स्वभावलाई वास्ता नगर्ने मात्र होइन सधैं नृत्य हेर्ने, मोजमज्जामा रमाउने, गीत सङ्गीत मै मात्र झुल्ने र लोग्नेलाई आफू कहाँ मात्रै राख्न मनपराउँथी । मृत्युपश्चात तिनी पछाडि इलाकामा बकुल्लो भएर जन्मन पुगेको कुरा यस कथामा हामी पाउँछौं ।

धर्मकार्यबाट आ-आपना नराम्रा र खराब स्वभाव हटाउनु पर्दछ । निष्कलङ्क र निर्विवाद रूपमा जीवन जिउनु नै धार्मिक जीवन कहलाइन्छ । धर्म श्रवणबाट संकृचित भावना हटाई असल मानिस बन्न सघाउँछ । देउता ढोग्देमा,

पूजाआजा गर्देमा, देव नाम स्मरण गर्देमा गति सप्रिदेन, दुःख मेटिदेन । काम र कुरा असल भएमा मात्र जीवन सफल हुन्छ र गति पनि सप्रिन्छ भन्ने यथार्थ बुझनु जरूरी छ ।

मनुष्य योनिबाट आउनेको स्वभाव

मनुष्य योनिबाट पुनः मनुष्य भई जन्मन व्यक्तिसंग दयामाया र धार्मिक स्वभावको लक्षण देखिन्छ । स्वार्थीभाव तुलनात्मक रूपमा कम मात्र देखिन्छ । समय समयमा नृत्य आदिमा रमाए तापनि, शृङ्गार गर्नमा व्यस्त भए तापनि, मोजमज्जामा डुबे तापनि पर उपकार धर्ममा पनि त्यत्तिकै लागेका हुन्छन् । धार्मिक जीवन जिउनु नै दुःख मुक्तिको लागि हो । मनुष्य गतिबाट पुनः मनुष्य नै हुनको लागि हो । बुद्धको शिक्षा अनुसार मानिसलाई मानिस बनाउनु नै धर्मको नियम हो, नामले मात्र बौद्ध हुनको लागि होइन ।

मानिस स्वभावैले अति व्यस्त प्राणी हुन्; कमाउनमा, मोजमज्जा गर्नमा, पञ्चकाम सुखमा तल्लीन हुनमा उसको मन अति नै द्रुतगतिमा लाग्छ । त्यसकारण उसमा धर्म चित्त उत्पन्न गराउन अष्टमी, पूर्णिमा, अश्विनी, संक्रान्ति आदि जस्ता अनेक तिथी पर्व बनाएर धर्म गर्ने दिनको रूपमा छुट्याई राखेको हो । धर्मकर्ममा मन जाने र स्वभाव असल हुने व्यक्ति मोजमज्जामा लागे तापनि त्यसमा आसक्त हुँदैनन्, धार्मिक जीवन जिउँछन्, स्वभावैले धर्मात्मा देखिन्छन् ।

स्पष्टिकरणको लागि हामी बर्मा रहुँदा घटेको एक घटना प्रस्तुत छ ।

बर्मा मा अध्ययन गर्न जाँदा सयौं अनगारिकाहरू (भिक्षुणीहरू) भएको विहारमा हामी बसेका थियौं । तिनीहरू मध्ये एकजना हाम्रो साथी थिएँ । तिनी पढाईमा अलि कमजोर थिएँ । तर मनचाहिँ असाध्यै असल थियो । पढ्नलाई चाहिने खर्च जुटाउन नसक्नेहरूलाई तिनीले दाता खोजि दिने आदि सहयोग गर्थो । एकदिन तिनीले आफ्नो पूर्वजन्मको बारे हामीलाई सुनाइन्— “पूर्वजन्ममा म एक धनाढ्य साहूको एक्लो छोरो थिएँ, तर म भिक्षु बन्न गएँ । त्यतिबेला म साहूको छोरो हुँ भन्ने घमण्डले पढ्नमा, धर्म सिक्नमा पटकै ध्यान दिन्नथेँ । विपस्सना ध्यान भावना पनि नगरी बस्थेँ । त्यसैको फलस्वरूप यो जन्ममा मैले जतिसुकै मिहेनत गरेपनि तिमीहरूले जस्तो पढ्न र सिक्न नसक्ने भइरहेकी छु ।” त्यसकारण पढ्ने, सिक्ने भनेको बुढेसकालमै भए पनि गर्नुपर्छ । यस जन्ममा सिक्न सकेमा अरू जन्ममा पनि त्यसको संस्कार बच्नेछ, शीघ्र सिक्न र जान्न सफल होइने छ । यस घटनाले प्रष्ट पार्छ मनुष्य योनिबाट पुनः मनुष्य भएको व्यक्तिसेँग दयामायाको भाव रहन्छ र अरूको अहित देख्न नसक्ने हुन्छ ।

देव योनिबाट आउनेको स्वभाव

देवलोकबाट आउने व्यक्ति मनुष्यलोकको पञ्चकाम गण सुख र मोजमज्जासँग त्यत्ति रमाउँदैनन् । किनकि ती सुख देवलोकको भन्दा अत्यन्तै कम स्तरको हुन्छ । त्यसकारण ती सुखमा उसको मन आसक्त हुँदैन । धर्म कार्यमा रमाउने र धर्मात्मा भइ बस्ने उसको स्वभाव हुन्छ । यस्तो गुणले गर्दा ऊ मृत्युपश्चात पुनः देवलोक वा मनुष्यलोक मै जान्छ ।

सत्सङ्गतले गर्दा पनि मानिस असल वा खराब हुन जान्छ । नराम्रो सङ्गतले असल स्वभाव भएकोलाई पनि खराब पार्न सक्छ र राम्रो सङ्गतले खराब गतिबाट आउनेलाई पनि असल बनाउन सक्छ । आनन्दमय जीवन बिताउने इच्छा छ भने खराब व्यक्तिको सङ्गत नगर्नु, बुद्धिमान असल व्यक्तिको सङ्गत गर्नु भन्ने बुद्धको उपदेश यहाँनेर स्मरणीय हुन आउँछ । एउटा उदाहरण—मालाभारि भन्ने एक देवपुत्र थियो । उनको चाकडि गर्ने र सेवा टहल गर्ने थुप्रै अप्सराहरू थिए । एकदिन आफ्ना मुख्य रानी सहित ती अप्सराहरूसँग उद्यानमा रसरङ्गका लागि गए । तर त्यहाँ आफूलाई वास्तै नगरी अरु अप्सराहरूसँग मात्र उनी व्यस्त भएको देखी मुख्य रानी चाहिँ अत्यन्तै क्रोधित भइन् । देव काम अति नै सूक्ष्म हुने हुँदा क्रोध गर्ना साथ मृत्यु हुन्थ्यो । त्यो रानीको पनि मृत्यु भए र मनुष्यलोकमा जन्म लिए । देवलोकबाट आएको हुनाले

तिनी मनुष्यलोकको पञ्चकाम सुखमा त्यत्तिको डुबेन ।
 विवाहपछि तीन सन्तान भए तापनि पुण्यकर्म गरेको कारण
 मृत्युपश्चात पुनः देवलोक सँ उत्पन्न भए ।

ब्रह्मलोकबाट आउनेको स्वभाव

ब्रह्मलोकबाट आउने व्यक्तिसँग ज्ञान विशेष स्वभाव
 देखिन्छ । उक्त व्यक्ति सदा हँसिलो हुन्छ । सबसँग मैत्रीपूर्ण
 व्यवहार गर्ने उसको बानी हुन्छ । ऊसँग तृष्णायुक्त अन्धप्रेम
 हुँदैन । वास्तवमा जुनसुकै कुरा पनि सिकाएपछि मात्र सिकिने
 मानव स्वभाव हुन्छ । तर कामतृष्णामा भुल्न कसैले सिकाउनु
 पर्दैन आफैँ सिकिन्छ । ब्रह्मलोकबाट आउने व्यक्ति यसकुरामा
 अपवाद रहन्छ, याने कि कामतृष्णामा भुल्ने कुरा जति कसैले
 सिकाइ दिए मात्र उसले सिक्छ, नत्र त्यो काम उसले जान्दैन
 अर्थात् त्यसमा रमाउने उसको स्वभाव हुँदैन । एउटा घटना—
 भद्र र पिपिलायनीको विवाह हुन्छ । तर दुबैजना ब्रह्मलोकबाट
 आएको हुनाले उनीहरूमा सम्भोगको इच्छा मात्र होइन काम
 वासना पनि रत्तिभर थिएन । त्यसको कारण हो—ब्रह्मलोकमा
 स्त्री पुरुष भन्ने विभेद हुँदैन, तसर्थ कामतृष्णा पनि हुँदैन ।
 केवल कल्याणमित्र साथीहरूको जस्तो मात्र प्रेम हुन्छ ।
 त्यस्तो ठाउँबाट मनुष्यलोकमा आउँदा त्यही पुरानै संस्कार
 बाकि रहने हुनाले स्त्री पुरुषले एक आपसलाई मित्रको रूपमा
 मात्र हेर्ने गर्दछ । त्यसकारण भद्र र पिपिलायनी विवाह

पश्चात् पनि एक आपसलाई भित्रको रूपमा मात्र व्यवहार गरी आमाबाबुको देहावसानपछि गृहत्याग गरी भिक्षु-भिक्षुणी हुन गए । यस्ता घटना त्रिपिटकमा धेरै पाइन्छन् ।

माथिका सबै घटनाहरूबाट हामीले के थाहा पाउँछौं भने— हाम्रो चित्त अथवा मन विचित्रको छ । त्यो एउटा चित्तलाई नियन्त्रणमा राख्न सकेमा यो संसारमा गर्न नसकिने कुनै कार्य हुँदैन । यस कुरालाई स्पष्ट गर्न अभिधर्म अनुसार चित्तको संक्षिप्त व्याख्या प्रस्तुत गर्दछु ।

अभिधर्म अनुसार यस संसारमा संक्षिप्त हिसाबले ८६ र विस्तृत हिसाबले १२१ प्रकारका चित्त हुन्छन् । यहि ८६ अथवा १२१ प्रकारको चित्तको कारणले बनेको कर्म अनुसार प्राणीले ३१ वटा विभिन्न भुवनमा जन्म लिने हुन्छन् । यी ३१ वटा भुवन मध्ये कुनै सुखपूर्ण छन् भने कुनै दुःखपूर्ण पनि छन् । मति राम्रो भएमा गति पनि राम्रो हुन्छ भन्ने भनाई त्यसैले प्रख्यात भएको हो ।

दुःखपूर्ण भुवन चारवटा छन्— नर्क, प्रेत, तिर्यक र असुर । त्यहाँ सुख भनेको प्रायः शून्य हुन्छ र दुःख मात्रै व्याप्त हुन्छ । काय (शरीर), वाक (वचन) र चित्त (मन) अशुद्धि हुनु नै ती गतिमा जन्मनुको प्रमुख कारण हुन् । ती गतिभन्दा माथि मनुष्य गति आउँछ, जहाँ सुखको अलिकति आभास पाउन सकिन्छ ।

मनुष्य गतिभन्दा माथि ६ वटा देवलोक छन्—
चतुर्महाराजिक, त्रार्यात्रिश, यामा, तुसिता, निम्माणरति र
परनिम्मित वशवति । यी लोकहरूमा सुख धेरै हुन्छन् तर
दुःख पनि केही मात्रामा बाकि हुन्छ ।

यसरी ११ वटा लोक (भुवन) हरूमा स्त्री पुरुष भन्ने
विभेद हुन्छ, कामतृष्णाले युक्त हुन्छ ।

त्यसभन्दा माथि २० वटा ब्रह्मलोक छन् । यी २० वटा
मध्ये कुनै कुनैमा नाम (मन=जात्र सक्ने स्वभाव) र रूप
(चतुर्महाभूतबाट निर्मित) दुबै बाकि रहेको हुन्छ । तर स्त्री
र पुरुष भन्ने विभेद हुँदैन, तसर्थ त्यस्तो व्यवहार पनि हुँदैन ।
यिनै २० वटा ब्रह्मलोक मध्ये सबैभन्दा माथि चारवटा अरूप
(रूपै नहुने) ब्रह्मलोक छन् । त्यहाँ केवल मनुष्य वा देवलोकमा
प्राप्त गरेको पञ्चम ध्यानको बल रहुञ्जेल मनले आनन्दको
अनुभव गरिरहन्छ । नाम र रूपलाई पञ्चस्कन्धमा विभक्त
गर्दा रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान हुन आउँछ ।
यी पाँचवटै स्कन्ध (समूह) ३१ वटै भुवनमा बराबरको
हिसाबले हुँदैनन् । किंहु एकमात्र स्कन्ध हुने भुवन पनि छ,
जसलाई एक ओकार भुवन भनिन्छ र यसको नाउँ असञ्जासत्त
ब्रह्म भुवन हो, जहाँ रूप स्कन्ध एउटा मात्र हुन्छ । त्यस्तै
अरूप ब्रह्मलोक चारवटालाई चतु ओकार भुवन भनिन्छ ।
त्यहाँ वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान गरी चारवटा नाम

स्कन्ध मात्र हुन्छन्, रूप स्कन्ध हुँदैन । त्यसपछि २० वटा ब्रह्मलोक मध्ये रूपमात्र हुने असञ्जासत्त ब्रह्मलोक एक र नाम स्कन्धमात्र भएको चारवटा अरूप ब्रह्मलोक छोडि १५ वटा रूपावचर ब्रह्मलोक सहित २६ वटा भुवनमा नाम र रूपका पाँचवटा स्कन्ध हुन आउने ती भुवनहरूलाई पञ्च ओकार भुवन भनिन्छ ।

प्राणीहरूले पञ्चस्कन्धको शरीर धारण गरेका हुन्छन् भने तापनि सबै भुवनमा पाँचवटै स्कन्ध हुँदैनन्, भुवन अनुसार एक स्कन्ध, चार स्कन्ध र पाँच स्कन्ध धारण गरेका सत्वहरू हुन्छन् ।

त्यस्तै हामीमा ६ वटा द्वार (ढोका) हुन्छन् । चक्खुद्वार (आँखा), सोतद्वार (कान), घाणद्वार (नाक), जिह्वाद्वार (जिभ्रो), कायद्वार (शरीर) र मनोद्वार (मन) यी ६ वटा द्वारबाट ६ वटै आरम्भण (निमित्त) भित्रिएपछि हामीमा त्यही अनुरूपका चित्त उत्पन्न हुन्छन् ।

आँखाबाट रूप, कानबाट शब्द, नाकबाट गन्ध, जिभ्रोबाट स्वाद, शरीरबाट स्पर्श र मनबाट बिचार भित्रिए पछि मात्र हामीले देखेको, सुनेको, गन्ध आएको, स्वाद आएको, स्पर्श भएको र मनले देखेको भन्ने चित्त उत्पन्न हुन्छन्, अन्यथा चित्त आफै उत्पन्न हुँदैनन् । संसारमा जतिपनि सजिव प्राणी र निर्जिव वस्तुहरू छन्, ती सबै अनुकूल कारणले गर्दा

मात्र उत्पन्न भएका हुन्, बिना हेतु वा कारण केही पनि उत्पन्न हुँदैन ।

शुद्ध धर्म भन्नु नै अपना इन्द्रिय दमन गर्न सक्नु हो । इन्द्रिय दमन बिना दुःखबाट मुक्त हुन सकिन्न, निर्वाण प्राप्त गर्न सकिन्न । इन्द्रिय वशमा राख्न स्मृति प्रज्ञा मजबूत पार्नु पर्दछ । स्मृति प्रज्ञा मजबूत पार्नलाई सर्वप्रथम अध्ययन गर्नु पर्दछ साथै अध्ययन गरे अनुसार शिक्षित पनि हुन सक्नु पर्दछ । त्यसपछि चिन्तनमय प्रज्ञालाई वृद्धि गरी सम्यक दृष्टि बनाउने तर्फ प्रयत्न गर्नु पर्दछ । अनि अन्तमा भावनामय प्रज्ञाद्वारा सम्यक्ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्नु पर्दछ । तबमात्र सच्चा सुख शान्तियुक्त निर्वाणसुख प्राप्त हुन्छ र अनेक प्रकारका खराब स्वभाव र अनेक गतिबाट मुक्त होइन्छ ।

धर्मकीर्ति प्रकाशन

(नेपाल भाषा)

(१) बुद्धया त्रिनिगु विपाक	(३१) लक्ष्मी छो
(२) अभिधर्म भाग-१, २	(३२) महास्वप्न जातक
(४) मैत्री भावना	(३३) बाखँया फल भाग-१, २
(५) ऋद्धि प्रातिहार्य	(३५) जातक बाखँ
(६) योम्ह म्हाय्	(३६) राहुलयात उपदेश
(७) पञ्चनीवरण	(३७) अहिंसाया विजय
(८) बुद्ध धर्म	(३८) प्रौढ बौद्ध कक्षा
(९) भावना	(३९) मूर्खम्ह पासा मञ्जू
(१०) एकताया ताःचा	(४०) बुद्धया अर्थनीति
(११) प्रेमं छु ज्वी ?	(४१) श्रमण नारद
(१२) कतंज्य	(४२) क्षान्ति व मैत्री
(१३) मिखा	(४३) उखानया बाखँ पुचः
(१४) बुद्धया अन्तिम यात्रा १, २	(४४) पालि भाषा अवतरण-१
(१६) त्रिरत्न गुण स्मरण	(४५) मत्ति भिसा गति भिनी
(१७) परिव्राण	(४६) बौद्ध ध्यान भाग-१, २
(१८) कर्म	(४८) हृदय परिवर्तन
(१९) प्रार्थना संग्रह	(४९) ह्लापांयाम्ह गुरु सु ?
(२०) बाखँ	(५०) अभिधर्म
भाग-१, २, ३, ४, ५, ६	(५१) सप्तरत्न धन
(२६) बोधिद्वय	(५२) महासति पट्टान सूत्र
(२७) शाक्यमुनि बुद्ध	(५३) शान्तिया त्वाषः
(२८) अनत्त लक्षण सुत्त	(५४) चरित्र पुचः भाग-१, २
(२९) वासेट्टी थेरी	(५६) बुद्ध व शिक्षा (क)
(३०) धम्म चक्कपवस्तन सुत्त	(५७) बौद्ध ध्यान

(५८) किल्ला गीतनी	(८६) मिश्रु जीवन
(५९) जब पाठ व ध्यान	(८७) भिम्ह मषा
(६०) सुम्बिनी विषस्तना	(८८) विवेक-बुद्धि
(६१) बिन्ध धर्म प्रचार देशना	(८९) स्वास्थ्य लाभ
	(९०) शिक्षा भाग-१, २, ३, ४
(६२) बोगीवा छिट्टी	(९४) दृष्टि व तृष्णा
(६४) जातक माला भाग-१, २	(९५) विषस्तना ध्यान
(६६) संक्षिप्त भावना	(९६) श्रंगः लाइम्ह लाखे
(६७) महानारद जातक	(९७) सतिपट्टान भावना
(६८) बालि प्रवेश भाग-१, २	(९८) गीतम बुद्ध
(७०) चन्तकार	(९९) धम्मपद व्याख्या भाग-१
(७१) मणिबूड जातक	(१००) धम्मपदया वाखें
(७२) महाजनक जातक	(१०१) त्रिरत्न बन्दना व सूत्र पुषः
(७३) गृही-विमय वृ. सं.	(१०२) त्रिरत्न बन्दना व पञ्चशील
(७४) बुद्ध व शिक्षा (ख)	(१०३) संसारया स्वापू
(७५) बुद्ध-जीवनी	(१०४) धम्मपद (पाली)
(७६) लवंज भाग-१, २	(१०५) त्रिरत्न बन्दना व परित्राण
(७८) धम्मपद कविता	(१०६) आदर्श बौद्ध महिलापि
(७९) धर्म मसीनि	(१०७) बौद्ध नैतिक शिक्षा
(८०) दान	(१०८) वेस्सन्तर जातक
(८१) तेमिय जातक	(१०९) दिर्बायु जुइमा
(८२) बम्मिक सुल	(११०) पालिभाषावतरण भाग-२
(८३) मध्यम मार्ग	(१११) त्रिरत्न गुण सुमंके
(८४) महासीहनादसुल	(११२) निर्वाण
(८५) भिम्ह म्हाय् व काब्	(११३) मनूतय्गु पहः

मुद्रक- नेपाल प्रेस, झुक्रपथ, ये । फोन- २२ १० ३२